

Izsák-Somogyi Katalin

A magyar emlék(ezet)törvények rendszere

Doktori értekezés tézisei

Témavezető:

Dr. habil. Könczöl Miklós

egyetemi docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Jog- és Államtudományi Kar

Doktori Iskola

2024

Tartalom

I. A kutatási feladat összefoglalása

II. A dolgozat felépítése, kutatómódszertani összefoglaló

III. A tudományos eredmények összefoglalása

IV. Az értekezés témájában készült publikációk

I. A kutatási feladat összefoglalása

2005 decemberében jelent meg Françoise Chandernagor tollából *L'enfer des bonnes intentions*¹ címmel egy írás a *Le Monde* című napilapban. A francia történész írásának címe 'A jó szándék pokla'-ként² fordítható; úttörő volta abban érhető tetten, hogy négy francia törvény elemzésére kerül sor a kollektív emlékezetre való hatásuk szempontjából. A címben is megmutatkozó ambivalencia azóta is jellemzi az emlékeztetvények kutatásának területét.

A jelenség azonban nem állt meg Franciaország határainál. Az eredetileg *les lois mémorielles* kifejezés a nemzetközi tudományos diskurzusban *memory law*-ként terjedt el. A témának mára komoly szakirodalma van, még attól függetlenül is (vagy talán éppen azért), hogy nem lehet egzakt módon meghatározni a kifejezés jelentését. Ennek oka részben abban keresendő, hogy az egyes nemzetek jogrendszerei közötti különbség, valamint a történelmi tapasztalatok mint az emlékezést kiváltó alapok eltérése okán az összehasonlító vizsgálat majdhogynem lehetetlen. Vannak azonban olyan megállapítások, amelyek általános érvényűnek látszanak – a magyar emlékeztetvények vizsgálata esetében is. Az egyik ilyen, hogy a holokauszt alapvető referenciapont. Egy másik, hogy a közép-kelet-európai államok történelmi emlékezete több hasonlóságot mutat az európai (uniós) emlékezethez képest. Végezetül pedig az, hogy az emlékeztetvény megalkotója által vallott értékrendszernek és a sugallni kívánt narratívának az elemzése legalább akkora információértékkel bír, mint maga a textus.

Értekezésemben az emlékeztetvények magyarországi példáit vizsgálom. A kutatási fázisban nem csupán szövegszerű keresésekre szorítkoztam, hanem megadtam azokat az elméleti kereteket is, melyek között a kutatási eredmény még valódibb arcát mutatja. Így feladatomban tekintettem emlékezet és történelem diszkrepanciájának kiemelését, a kollektív emlékezet kutatásának traumaemlékezettel való összefonódásának központi kérdéseire való összepontosítást, a szemiotikai nézőpont figyelembevételével által nyerhető eredmények bemutatását is. Feladatomban tekintettem azt is, hogy részletesebben elemezzem azokat a szakkifejezéseket, amelyeket a nemzetközi tudományos diskurzus használ a *memory law* kapcsán. Mindezek azonban csupán megalapozták az egyes elemek, a magyar emlék- és emlékeztetvények szövegének elemzését, illetve az ezek alapján megválaszolni kívánt

¹ Françoise CHANDERNAGOR: *L'enfer des intentions*. *Le Monde*, 2005. december 12.
https://www.lemonde.fr/idees/article/2005/12/16/l-enfer-des-bonnes-intentions-par-francoise-chandernagor_722124_3232.html

² Magyarul a közmondás szerint a pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve. Ennek francia eredetije szerint maga a pokol van jószándékkal kikövezve: *L'enfer est pavé de bonnes intentions*.

kutatási kérdést: mi jellemezte hazánk jogi emlékezetét emlék(ezet)törvényi szinten Szent Istvántól napjainkig?

A széttartónak tűnő kutatási irányok végül olyan egységet képeznek az értekezésben, amelyre vonatkozóan megállapítható, hogy az emlék(ezet)törvények jogi és kulturális jelenségek is egyben, a két oldal nem különíthető el egymástól.

II. A dolgozat felépítése, kutatásmódszertani összefoglaló

A disszertáció az alábbi ív mentén épül fel. Az emlékeztetvényekre vonatkozó történeti áttekintést követően a definíciós problémákat járja körül, először a nemzetközi, majd a magyar tudományos diskurzusban. Utóbbi esetében nem kizárólag a szakirodalom, hanem a joggyakorlat, jogalkalmazás által használt meghatározásokat is bemutatja. Kialakítva a saját definícióját folytatja egy emlékezeti, majd pedig egy szemiotikai megalapozással. Előbbi esetében Pierre Nora, Maurice Halbwachs, Jan Assmann téziseire épít az értekezés – míg az utóbbi esetében nem a jogi szemiotika általánosabb elveire épül, hanem egyfajta hatalmpolitikai, nyelvi játékokra vonatkozó nyomozást tesz a módszertan alapjává. Az értekezés kutatásmódszertani fejezete részletezi, hogy az emlék(ezet)törvény-kutatás kérdésköre igen komplex, a megfelelő keresési metódus megtalálásának elméleti és gyakorlati tétje is van. A dolgozat gerincét az a három fejezet adja, amelyekben a magyar emlék(ezet)törvények elemzése szerepel. Ezek bemutatása nem kronologikusan, hanem kategóriák alapján történik – ezt egészíti ki a disszertáció mellékletét képező időrendi jogszabálylista. E három fejezet először az emléktörvényekkel, azt követően pedig az emlékeztetvényekkel foglalkozik, mindhárom fejezetben alkategóriákra bontva, az összehasonlítás lehetőségét biztosítva és a tudományos eredmények világossága érdekében. A disszertáció utolsó előtti fejezetének középpontjában az egyik részhipotézis áll: a rendszerváltozást követő időszak struktúraváltásának okait igyekszik összeszedni, az előzőekben tárgyalt szövegek alapján. A külön fejezetet az indokolja, hogy a legtöbb emlék(ezet)törvény a rendszerváltozást követően született, de általában ekkorra tehető az emlékezeti struktúrák megváltozása, illetve az emlék(ezet)törvények elméleti vizsgálatának kezdete. Az értekezést a részeredmények összegzése zárja.

A kutatás az alábbi módszertan mentén történt. A jogszabályok összegyűjtését megelőzően elméleti döntést kellett hozni arra vonatkozóan, hogy milyen jogszabálytípusok képezik a szöveg univerzumot. A törvény és a törvényerejű rendelet melletti döntés oka részben a terminológiában, részben pedig a kutatási eredmények végességének tudatában rejlik.

Mindemellett remekül rá lehet így mutatni a népképviselői elv és a kollektív emlékezet kapcsolatának diszkrepanciájára. A jogi adatbázisok használata során törekedtem a folyamatos önellenőrzésre. Az emlék(ezet)törvények kutatása során a nemzetközi összehasonlítás mint módszer inkább csapdahelyzetet mint releváns tudományos eredmény ígéretét rejti magában, ezért a nemzetközi kitekintést az elméleti problémák bemutatására szűkítettem. Azonban azt is tapasztaltam a kutatás során, hogy az egyes jogszabályok megfelelő, vagyis jelen értekezés céljához igazodó elemzése során más-más jogterületek 'behívása' is elengedhetetlen; csakis addig a mértékig, ameddig a jogi emlékezet mint vizsgálható terület 'felmerül'. Végezetül a módszertan egyik alapkérdése a korszakolás volt: milyen határvonalak között lévő emlék(ezet)törvények mutatnak olyan hasonlóságokat, hogy azoknak az emlékezeti struktúrára gyakorolt hatása önálló szegmens létrehozását tehetik indokolttá?

III. A tudományos eredmények összefoglalása

Az értekezés az alábbi részhipotéziseket állította fel, és igazolta is őket.

A saját tudományos definícióm kapcsán azzal a részhipotézissel éltem, hogy a magyar jogi emlékezet szegmentálható az *emléktörvény* és *emlékezettörvény* terminusok segítségével. E kategóriákat az egyes időszakok emlék(ezet)törvényeinek hasonló vonásai igazolják. Az értekezés szerint az emléktörvények minden esetben egy meghatározott személy, esemény, helyszín kapcsán emelik annak emlékezetét szimbolikus szintre: a törvényalkotó választása révén kerül a nemzeti emlékezeti kánonba a magyar történelem valamely jelentőséggel bíró része. Az emléktörvények esetében kimutatható egyfajta jövőorientáltság: a törvényhozó követendő példaként állítja a jogkövető állampolgár elé a jogalkotó ezeket a szimbólummá emelt entitásokat. Szavak szintjén jelenik meg egy olyanfajta érzelmi többlet, amely a büszkeség, a hála, a kegyelet köré épül. Jellemzően kisebb arányban vannak normatív tartalmú emléktörvények. Alkategóriái szerint lehetnek emlékermékre vonatkozók, érdemtörvények, ünnepnapokat kijelölők, emlékműtörvények; a leggyakrabban azonban több alcsoportba is besorolható egy-egy textus. Ezzel szemben a magyar emlékezettörvények definíciója jóval komplexebb. (A megkülönböztetés elsősége nem az értekezésé: Bán Marina, a magyar emlék(ezet)törvény-kutatás egyik úttörője is használta már ezt a distinkciót.) A szövegelemzések kimutatták, hogy az emlékezettörvények, vagy az olyan jogszabályok, amelyek emlékezettörvényi aspektusból elemezhető részeket tartalmaznak, nem csupán a múltra reflektálóak, hanem annak újraértelmezéseit tartalmazzák. E jogszabályok esetében nem a pozitív végkicsengés, nem a büszkeség érzése dominál, hanem inkább a szégyen és/vagy a bűntudat. A disszertáció az emlékezettörvényeket az üdvös szégyenébresztés eszközeinek is

nevezi. Természetesen vannak érzelmek szempontjából neutrális emlékeztető törvények is. Mindemellett idetartozónak vélem az alkotmányos emlékeztető összetevőit, valamint a büntető jogszabályok emlékeztetői részeit is. Jóval szerteágazóbbak, sokkal nagyobb részben van normatív tartalmuk, mint az emléktörvényeknek. Heterogénebbek, így kimerítő kategorizálásuk – a fentiekén túlmenően – nem is lehetséges.

A disszertáció szemiotikai részhipotézise szerint az emlékeztető törvények hatalmpolitikai jelekként is olvashatóak. Ezzel egyben azt is feltételezem, hogy a jelek megértése szempontjából legalább akkora relevanciája van a megalkotáskori jogalkotó által vallott értékeknek, élethelyzeteknek, történelmi háttérnek, politikai berendezkedésnek, mint magának a textusnak. Ezt akként igazoltam, hogy a szövegszerű elemzéseken túlmenően minden esetben szélesebb körű, a fenti kérdésekre is kiterjedő vizsgálatot végeztem. A részhipotézisnek kutatómódszertani következménye is lett: mégpedig az, hogy az indokolások, valamint az országgyűlési eljárások is a vizsgálat tárgyát képezték. Ennél a pontnál emelem ki, hogy az emlékeztető jogi szabályozása által létrehozott intézményrendszer nem képezi a disszertáció tárgyát – amikor megjelenik az értekezésben, akkor kizárólag a törvényi, szövegszerű elemzésnek van relevanciája.

Az értekezés módszertani részhipotézise szerint az emléktörvények vizsgálatának eredménye megtöri a történelem narratív voltát. Ez a posztmodern gondolat mint egy új fajta, nem narratív történelemszemlélet szoros kapcsolatban áll a szemiotikai alapvetéssel, mivel az emlék(ezet)törvények kutatásában az válik jelentős vizsgálati motívummá, hogy miként vélekedett a jogalkotó a szimbolikusnak tartott személyről, eseményről, helyszínről. A részhipotézis eléréséig vezető folyamat alapja a kérdés, hogyan lehet jól, hitelesen, mindenre kiterjedően emlékeztető törvényeket keresni. Ebből kifolyólag az értekezés módszertani részét képezi a jogi adatbázisokban való keresés bemutatása, kizárólag az eredmény hitelessége érdekében. Feltevésem szerint ugyanis ha egy, a kollektív emlékeztető szempontjából jelentős, szimbolikus entitás emlékeztetőt keresem a magyar törvénytövegekben, akkor a találati lista nem narrációközpontú lesz, hanem – visszautalva a szemiotikai alapvetésre – a mindenkori jogalkotó(k) értékítéletét, olykor önkényesnek tűnő válogatását tükrözi vissza. Ebből kifolyólag ez a két aspektus, habár kiindulópontjuk nagyon eltérő, szorosan összefügg. A nem narratív történelemszemlélet a posztmodern fordulat egyik következménye, amint szoros kapcsolatban áll az emlékeztető transzmediális fordulatával is.

A disszertáció gerincét képező szövegelemzés három nagy korszakra osztja a magyar kollektív (jogi) emlékeztetőt. Sokatmondó az is, hogy nem századok mentén korszakolódnak a magyar

emlékezettörvények egységei. Ennek oka a XX. század sokszínű megítélésében is rejtőzik, amint arra az értekezés is kitér. A korszakolás már maga is részhipotéziseken alapult. 1945 és 1989/1990 mint szimbolikus határvonalak léte talán egyértelmű: a változó emberkép alapján igazolást nyert, hogy ezeknek az egységeknek az emlék(ezet)törvényei rendelkeznek hasonlóságokkal. 1945 mint korszakhatár többszörös szimbólum. Kollektív emlékezeti szempontból is – a világháború lezárása, Európa kettéosztása, az emberiség addigi legnagyobb szervezett emberirtására való emlékezés kezdete stb. Az ezt követő négy és fél évtizedben olyannyira eltérő utat járt be Nyugat- és Kelet-Európa, hogy onnan 'visszaút' talán nincs is, csak az emlékezetek békés egymás mellett élése lehetséges. A rendszerváltozás már csak jóval szűkebb országcsoporthoz érintett, ezért ennek a kollektív emlékezetre való hatásával csekélyebb számú nemzetnek kellett szembesülnie. A rendszerváltozást követő időszakra vonatkozóan a feltevés, mely szerint 2004 mint az Európai Unióhoz való csatlakozás, illetve 2010 mint belpolitikai fordulat is egy-egy határvonal, csak részben nyert igazolást. Nem lehetséges ugyanis kimutatni a magyar emlék(ezet)törvényekben olyan változást, melynek alapja, generálója az európai emlékezeti kánonhoz való közelítés lenne.

A rendszerváltozást követő időszakban azonban jelentős struktúraváltozáson ment keresztül a magyar emlék(ezet)törvények rendszere. Ennek négy okát tártam fel. Az első ezek között az úgynevezett versengő áldozatnarratívák kérdése. Vannak olyan elméletek, melyek szerint a posztmodern Európa alapítómítoszai a holokauszt és a kommunizmus emlékezete. Európa kettéosztásának egyik eredménye az lett, hogy a Vasfüggönytől nyugatra kialakult egy holokausztfókuszú kollektív emlékezet, mely az áldozatiságon alapult. Azonban a rendszerváltozásokat követően a Vasfüggönytől keletre lévő államokban is lehetővé, sőt kötelezővé vált a történelmi traumákra való emlékezés; ennek alapja, hogy az adott államok a holokauszt és a kommunista rendszerek áldozatai egyben. Amikor 2004-ben az Európai Unió a posztkommunista államokkal bővült, akkor helyet kellett találni a kommunizmus áldozatiságának ebben az európai kollektív emlékezetben. Kialakult egyfajta versengés, mivel az emlékezet – egy közgazdasági hasonlaltal élve – korlátos jószág. Hazánkban egyértelműen kimutatható a 2010-es esztendő követően az abbéli változás, hogy melyik trauma emlékezetét tartja jelentősebbnek a jogalkotó. Világosan látszik, hogy bizonyos esztendőkön át a két traumaemlékezet párhuzamosan és azonos szinten volt mérhető (példának okáért a büntető jogszabályok területén), míg 2010 után a kommunizmus emlékezete vált jelentősebbé – a jogalkotó szerint. Ezzel magyarázható például a Nemzeti Emlékezet Bizottságáról szóló törvény kizárólagos kommunizmus-fókuszáltsága. A második ok az alkotmányos érzelmek és

a jog kapcsolata. Az értekezés szerint nagyon szoros összefüggés van a szövegszerűen kimutatható érzelmek és a jogszabályok fent megkülönböztetett két típusa között. Amint az I. pontban említettem, az emléktörvények sorában főként büszkeség- és hála-központú megfogalmazás található, míg az emlékeztetők szégyen-centrikusak. A struktúraváltás harmadik oka az elmozdulás az úgynevezett *self-exculpatory/self-inculpatory* tengelyen. (Ez a dichotómia eredetileg Eric Heinze nevéhez köthető, akinek fontos része volt az emlékeztetők-kutatás egyik fontos kezdeményezésében, a *MELA Project*-ben, illetve az alapelveket rögzítő *Model Declaration* megfogalmazásában.) A két kifejezés az államok lehetséges hozzáállására utal azt illetően, hogy hogyan alakítják ki hivatalos narratíváikat a saját múltjukról. Ez a fajta önreflexió lehet szembenéző, a hibákat bevalló, akár önmagát vádló is. Erre a szembenézésre remek példa a hazai joganyagból például a semmisségi vagy a kárpótlási törvények szövege. Ha azonban egy adott állam az önreflexió során arra az eredményre jut, hogy nem terheli felelősség a korábban történt traumatikus eseményekért, hanem a felelős másutt keresendő, akkor találkozhatunk egyfajta önfelmentő értelmezéssel. Ilyen például a jelenleg hatályos Alaptörvény Nemzeti hitvallásának a következő részlete: „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.” A struktúraváltás okának azt látom, hogy a rendszerváltozást követő időszakban megváltozott ezen jogszabályok aránya, amely változás nyomon követhető az egyes kormányok hivatali ideje szerint is. Végezetül az utolsó a Trianon-narratíva bűvópatakaként való jelenléte. A magyar történelem egyik legnagyobb traumájaként számított trianoni döntésnek számos releváns hatása mutatható ki a kollektív emlékezetben, illetve a XX. századi politikai döntésekben. Kutatásaim során vizsgáltam azt is, hogy vajon más történelmi trauma (akár a mohácsi vész, vagy éppen a trencsényi vereség) megjelenik-e a hazai jogi emlékezetben, de nemleges választ kaptam. A trianoni szerződéssel kapcsolatban viszont arra az eredményre jutottam, hogy ha nem is közvetlenül, de megjelenik a rendszerváltozást követő időszak emlékezetében. Ez a közvetettség kimutatható mind emléktörvényi, mind emlékeztetők szinten. Alapja az a fajta áldozatiság, amely egyébként éppen az I. világháború hatására jött létre: a vágyott hős mint áldozat átértelmeződött, és egyfajta külső, oktroyált identitással bír, passzív áldozati szereppé módosult. Ez az áldozati szerep azonban messzemenő következményekkel bírhat, ha egyfajta aktív ellentámadásként használja a jogalkotó, megközelítőleg nyolc-kilenc évtizeddel később. Így nyer sajátos emlékeztetők kontextust a határon túli magyarokról szóló emlékeztetők, szoros kapcsolatban a magyar hősekről szóló emléktörvénnyel.

A disszertáció kutatási témája kiemelkedően aktuális. Nem csupán az egyén, de a nemzet kollektív identitásának alapját is az adja meg, ahogy önmagára (vissza)tekint. Ez az önreflexió felveti a történelem és az emlékezés közötti kapcsolat jelentőségét. A jog világában, annak eszközváltót használva, kijelölhető egy olyan 'ösvény', amelyen végigmenve a jogkövető állampolgár megtalálhatja a követendő példaképeket, vagy épp ellenkezőleg, értelmezést kaphat a múlt cselekményeinek megítélésre vonatkozóan. Ráadásul olyan jelenben élünk, amelynek erkölcsi kötelessége is kialakítani viszonyát a XX. század történelmi traumáihoz. Az ezek emlékezetére adott magyar, közép-kelet-európai, európai és globális válaszok tehát identitásképzőek. A válaszokból kiindulva lehetséges prognózisokat gyártani a jövőre nézve az emlékezés és a történelem (újra)értelmezésének mezsgyéjén.

IV. Az értekezés témájában elkészült publikációk

IZSÁK-SOMOGYI Katalin: Egy metamorfózis margójára. Az írás és újraírás motívuma Schein Gábor: Lázár! című kisregényében. In: *Novum. Az Újraírások Nemzetközi Konferencia Junior szekciójának tanulmánykötete*. Budapest, Eötvös József Kollégium, 2009. 299–319.

IZSÁK-SOMOGYI Katalin: Emlékeztető törvények a rendszerváltozást követő Magyarországon. In: ERDŐS Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2021*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021. 13–29.

IZSÁK-SOMOGYI Katalin: Az Alkotmány és az Alaptörvény mint emlékeztető törvény – az alkotmányos identitás és a történelmi emlékezeti kánon kapcsolata: In: BARTKÓ Róbert (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2023*. Győr, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2023, 112–123. <https://tinyurl.com/2ery69e5>

IZSÁK-SOMOGYI Katalin: Emléktörvények vs. emlékeztető törvények – a magyar emlékezet jogi szabályozása az 1945–1948-as fordulatig. In: MISKOLCZI-BODNÁR Péter (szerk.): *XXIII. Jogász Doktoranduszok Országos Konferenciája*. Budapest, KGRE ÁJK, 2022, 101–113. https://ajk.kre.hu/images/doc2022/pr/jog_es_allam_42.pdf

Katalin IZSÁK-SOMOGYI: Self-exculpatory or self-inculpatory approaches to the memory laws in Hungary. *Regional Law Review*, 2022. 195–207. https://doi.org/10.56461/iup_rlc.2022.3.ch12

Katalin IZSÁK-SOMOGYI: Memory laws in Hungary after the Holocaust. *Regional Law Review*, 2021. 223–233. https://doi.org/10.18485/iup_rlc.2021.2.ch13

Katalin IZSÁK-SOMOGYI: Victims and/or perpetrators. The founding myths of Europe in the light of the traumas in the 20th century. In: Petr AGHA – Jan GÉRYK (szerk.): *Political*

Imagination and Utopian Energies in Central and Eastern Europe. Berlin, Peter Lang, 2024.

[megjelenés alatt]

Izsák-Somogyi Katalin: A lágerpókertől a vöröcsillagon át az árpásávós zászlóig. Jelképek és magyarázataik a kiszámíthatóság nagyítóján keresztül. In: *Jog és irodalom szimpózium konferenciakötete.* [megjelenés alatt]